

H. BATIŠCEVAS

SUBSTANCIJOS PROBLEMA

(Skaitant V. Lenino „Filosofijos sąsiuvinius“)*

Reikia pagilinti materijos pažinimą
iki substancijos pažinimo (supratimo).

V. Leninas

Ši tema yra tipiška klasikinei — turinti galias šaknis filosofijos istorijoje — ir drauge kelianti tyrinėtojams daug naujų uždavinių. Ji įtikinamai paneigia dichotominę filosofijos skirstymą į dvi demarkacine linija griežtai atribotas ir viena kitai svetimas sritis: „metropoliją“, susidedančią iš patikimų, tvirtų, „seniai išspręstų“, „galutinai išaiškintų“ klausimų (tiksliau: jau ne klausimų, o atsakymų be klausimų!), ir „periferiją“, kur nukelti gana slidūs dalykai — kur nėra jokių dogmatinių garantijų (klausimai be atsakymų!). Tuo tarpu čia, kaip ir visame tikrame filosofijos moksle, mes matome *vieningą visa apimančių ir visa liečiančių problemų raidą*, problemų, kurių neįmanoma izoliuoti ir lokalizuoti. Substancijos problemoje susikryžiuoja ir susipina tokių tyrimų linijos, kad išryškėja visuotinė žmogaus būties pasaulyje problemiško prasmė. Ar pasaulis yra kažkokia gatava, be žmogaus jau užbaigta sistema, kur žmogui skirta *amor fati* dalia, ar jis — ta substancialiai atvira, nuolatos tampanti tikrovė, kuria žmogus gyvena kaip jos paveldėtojas ir kūrėjas? Ar pasaulio substancialumas yra nepriklausomas nuo žmogiškos veiklos, ar tik jį veikdamas ir toliau kurdamas, tik begaliniame jo *tapsme* žmogus įgyja savo tikrovę? — štai koks yra klausimas.

Svarbu yra iš pat pradžių aiškiai atskirti problemą nuo to, kur jos negali būti, tiksliau — apvalyti ją nuo tokių besiperšančių prielaidų, kurios už „paprastų“ (iš elementariausio mokomojo kurso žinomų) frazių trukdo įžiūrėti patį problemos galimumą. Čia turime galvoje tą materijos apibrėžimo „aiškinimą“, kurio dėka tame apibrėžime ir „gilinti“, tiesą sakant, nėra ką, o tuo labiau iki substancijos lygio. Tokiuose „aiškinimuose“ (laikantis įpročio aiškius, tvirtus atsakymus atskirti nuo neaiškių klausimų) tai, kas populiariai buvo pavadinta pagrindiniu filosofijos *klausimu*, pakeičiama tam tikru pagrindiniu nefilosofiniu *atsakymu*, kurį reikėtų duoti iš anksto — iki filosofijos ir be filosofijos! — savotiškame

* Straipsnį į lietuvių kalbą išvertė J. Ledas.

gnoseologiniame „plebiscite“: pripažįsti materijos pirmumą ar nepripažįsti? Kitaip sakant, reikėtų patikėti grynai formaliu pirmumo fiksavimu, ir po tuo privilegijuotu grifu paskui figūruotų *beveik* kaip sinonimai: būtis, gamta, tikrovė ir t. t., ir t. t. Tuomet išeitų, kad filosofijoje viskas suvedama į kelių sakralinių, magiškų formulių komentavimą ir ritualinį-scholastinį „svarstymą“. Tokios pratybos tik kompromituotų filosofiją. Jų beprasmiškumas toks akivaizdus, kad jam parodyti, tur būt, neverta gaišti laiko.

Tikroji materijos, kaip substancijos, problema yra filosofijos žinių, kaip sistemos, *principo*, arba *prado*, problema, prado, paimto su visu jo besąlygiškumu. Tai ne pasirinkimo pagal skonį dalykas, ne dėstymo struktūros dailumo ar panašių tuščių bei sauvališkų sumetimų dalykas. Tai iš tikrųjų pradinė apibrėžtis, kuri tokia yra būtinai ir kurios teisingas supratimas tik padeda įtvirtinti filosofijoje tai, nuo ko nuolatos *prasideda* pasaulyje daiktinė kultūrinė-istorinė žmogaus veikla, tai, ką ta veikla randa pasaulyje kaip *jo* pradą.

Problema išryškina, jos esmės kontūrus padeda apčiuopti kritika — iš vienos pusės *objektyvizmo*, kaip galų gale *besubjektinio*, substancionalistinio požiūrio, o iš kitos — *subjektyvizmo*, kaip *besubstancinio* požiūrio, kritika. Dialektiškai paneigti šiuos požiūrius — toks yra mūsų uždavinys.

Suprasti, koks buvo *pradas*, geriausiai galima, žinant *pabaigą*, į kurią tas pradas veda. Todėl pažvelkime, kaip subjektyvizmo ir objektyvizmo interpretuojama tokia „*baigiamoji*“ marksistinė tezė, kaip garsusis K. Markso aforizmas: „Filosofai tik įvairiai *aiškino* pasaulį, bet dalykas yra tas, kad jį reikia *pakeisti*“¹.

Filosofinio *subjektyvizmo* požiūriu, objektyvius apibrėžimus galima taikyti tik tam, kas yra vienoje ribos, skiriančios subjektą nuo objekto, pusėje, būtent — objekto pusėje, tuo tarpu visus substancinius apibrėžimus pasisavina *subjektas*. Subjektas yra *pats sau substancija*. Jam nereikia jokio kito, objektyvaus substancialumo. Mat, griežtai atskyrus subjektą nuo objekto, pirmojo aktyvumas tampa galimas ir pasiekiamas tik atvirksčiai proporcingai *visokiai* objektyviajai logikai, kuri visa priskiriama vien tam, į ką tas aktyvumas nukreiptas, — medžiagai bei fonui. Objektyvioji logika laikoma tik didesne ar mažesne giliausių, pradinių subjektyvaus aktyvumo siekių kliūtimi, kurios *nepaisydamas* jis ugdo savo pastangas, užsibrėžia savus tikslus ir daro savus sprendimus. Ir tik savo sprendimų realizavimo priemonių bei metodų srityje aktyvumas gali naudotis objektyviaja logika — gamtos dėsniais ir pan. Patys naudojamieji dalykai yra tik įrankis, iš kurio negalima sukurti patį naudo-

¹ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 364.

jantįjį pradą, patį aktyvumo principą. Pastarasis jokių būdu nekyla iš sferos, kurioje glūdi objektyvioji logika,— ten jo visiškai nėra. Aktyvumo principas pats laikomas suponuojamu visų kitų apibrėžimų, vadinasi, paverčiamas absoliučiu principu.

Priemonių bei metodų srityje — žmogaus būties „*kaip*“ sferoje — subjektyvizmas gali palikti kiek nori erdvės objektyviajai logikai ir „įsiklaudyti“ į jos bėlsą. Bet užtat subjekto išėities dalykuose „įsiklaudyti“ į objektyviosios logikos bėlsą jam reiškia žmogiškuose reikaluose ir problemose duoti žodį objektams-daiktams, reiškia imti garbinti daiktinę medžiagą bei įrankius, reiškia subjekto aktyvumą paversti daiktinių ryšių bei aplinkybių epifenomenu, jo paties priemonių vergu. Visi klausimai, liečiantieji žmogaus būties „*ka*“ ir „*kam*“, čia keliami už bet kokios objektyvios logikos ribų. Todėl objektyvus pažinimas, subjektyvizmo požiūriu, dėl savo prigimties nieko negali pasakyti apie patį subjektą, neišversdamas jo charakteristikų į jam svetimą objektų kalbą. Pažinimas čia laikomas tik įrankiu: jo paskirtis — būti naudojimo priemone, ir jį reikia „pastatyti į savo vietą“ — neleisti jam kištis į subjektyvius klausimus.

Taigi subjektyvizmas subjekto aktyvumą paverčia uždaru ir pačiame savyje atrandančiu jau gatavą visų savo jėgų, visų sprendimų ir tikslų šaltinį. Subjektyvistškai nusistatęs „aktyvistas“ išsiskiria kaip tik tu, jog tvirtai tiki iš anksto žinąs, ko jam „reikia“, koks jo tikslas, kur „varyti“ istoriją, kokia kryptimi „keisti pasaulį“. Ne tikrovės objektyvaus aiškinimo dėka, o tik nepaisydamas jo, tik išėidamas iš esamos būties „krantų“, jis praplėšia to, kas yra, horizontą ir išėina į tai, kas turi būti, į naują, kitokį pasaulį, į ateitį. Jam pasaulio keitimas — tai toks uždavinys, kuris aiškiai yra už objektyviai pažįstančio proto galimybių ir kompetencijos ribų. Tai subjekto praktiškai veiksmingo, ikiprotingo ir užprotingo jo dvasios galiomis besiremančio aktyvumo, ypač — revoliucionizuojančio aktyvumo uždavinys. Tas aktyvumas neturi paklusti logikai to, kas jau yra ir ką sako protas, o priešingai — keisti, formuoti, lipdyti, dėti ant pasaulio *savo* valios antspaudą, neklusniai, inertiškai objektyvių sąlygų bei aplinkybių medžiagai primesti *savus* sprendimus, *savus* planus, savaip keičiančius esamybę. Derinti pasaulį prie *savo*, ne iš pasaulio paimto ir jam svetimo, apriorinio mato, gatavo mastelio, nepaisant, koks yra tas pasaulis pats savaime! . .

Subjektyvizmas mano turįs tikrovės, kokia ji yra, aiškinimą padaryti *nereikalingą* — turįs pašalinti ją ir jos vietoj pastatyti kitą, „pakeistą“ tikrovę. Tame darbe protas — paprastas tarnas, vienas iš parankinių, reikalingas tik tiek, kiek jis naudingas, o visose esminėse problemose varomas šalin. Iš čia ir subjektyvizmo šūkis: *Ne aiškinti, o keisti! Keisti pa-*

saulį, o paaiškinimas — jeigu jis bus reikalingas įvykdytam jo pakeitimui — atsiras!

Lygiai taip pat atskyręs subjektą nuo objekto ir visiškai atribojęs juos vieną nuo kito, filosofinis **objektyvizmas** tikrąja substancija laiko objektų pasaulį. Subjekto aktyvumui jis skiria kiek nori „žymų“ vaidmenį, bet tik tose ribose, kurias tam aktyvumui nustato pasaulio, koks jis yra, objektyvioji logika, iš anksto užbaigta bei uždara amžinoji būtis, kurioje subjektas randa jau gatavą savo valią bei sprendimus, savo planus bei tikslus. „Keisti pasaulį“ reikia, bet tik taip, kaip iš anksto nustatyta paties objektyvaus pasaulio — užbaigtos, substancistiškai savarankiškos *Pasaulio Tvarkos* su jos išankstiniu sugebėjimu keistis, t. y. išankstinių, *gatavų* galimybių rėmuose ir sutinkamai su jų *gatava* logika. Praktikos uždavinys — vykdyti Pasaulio Tvarkos įsakymus, Tvarkos, išliekančios ir įsitvirtinančios savo modifikaciniais kitimais nepriklausomai nuo nieko. Vykdyti tai, ko reikalauja Pasaulio Tvarka, būti jos priemone arba, tiksliau sakant, jos įrankiu — tokia yra žmogaus aktyvumo dalia. Savo modifikacijas realizuojanti amžina Pasaulio Tvarka visada nukreipia ir varo istoriją ten, kur jai *skirta* eiti! Daiktų tvarka įsakinėja, o jai tarnaujantys žmonės vykdo. Priklausomai nuo to, kiek jie klusnūs ir kaip ištikimai tarnauja besikeičiančiai Pasaulio Tvarkai, žmonės būna daugiau ar mažiau laimingi, t. y. pasiekia didesnių ar mažesnių laimėjimų, atlikdami daiktų tvarkos objektyvios logikos įrankių funkcijas. Štai čia ir gali suvaidinti savo vaidmenį objektyvus pažinimas — protas, mokslas... Aiškindamas pasaulį, jis leidžia geriau suvokti, kokia būtent daiktų tvarka valdo žmones, padedančius jai realizuoti savo pačių aktyvumu, kuris tam tik ir duodamas, kad jie galėtų kuo geriau atlikti savo tarnybines funkcijas. Pažinimas — tai būdas įsiklausyti į Pasaulio Tvarkos balsą ir sąmoningai išreikšti jį kaip to absoliutų pradą, kuriame glūdi visi žmonių planai bei tikslai, visos jų galimybės. Mokslo lūpomis skelbia savo amžiną tiesą, diktuoja žmonėms jų lemtį pati Pasaulio Tvarka, pats substancinis principas.

Taigi, objektyvizmo požiūriu, žmogaus aktyvumas visuose esminiuose dalykuose turi iš anksto nustatytus rėmus, nustatytą vagą, kuri patikimai reguliuoja ir nukreipia jo veiklos tėkmę, visą jo gyvenimą. Todėl buvimas subjektu pasirodo esąs savotiška yda, žmogaus silpnumo bei ribotumo požymis. Subjekto vaidmenį, deramai įsigilinęs į universalius Pasaulio Tvarkos įsakymus, žmogus geriausiai atlieka, *siekdamas nebūti juo* (subjektu): siekdamas įveikti savyje visa, kas specifiškai subjektyvu, vis mažiau būti subjektu ir vis daugiau ir daugiau pasaulio dalimi tarp kitų jo dalių, objektu tarp objektų. Tai subjekto savęs paneigimo bei panaikinimo logika — fatališkos Pasaulio Tvarkos (kuriai priešintis — vis tiek beviltiška) absoliučios galios triumfo dėlei. Šis savęs naikinimas, ob-

jektyvizmo požūriu, ir sudaro generalinę objektyvaus pasaulio diktuojamo subjekto kitimo kryptį. Reikia keisti pasaulį praktikoje — ko ištikimiausio tarnavimo Pasaulio Tvarkai būdu — taip, kad būtų vykdoma jo fatališka logika, kad ji būtų įgyvendinama savo sprendimais bei ketinimais, savo valia bei tikslais. Diktuojamą kitimą reikia laikyti labiausiai pageidaujamu, teikiančiu didžiausią laimę. Kitaip sakant, reikia mokėti pamėgti savo likimą! Savo šviesią, spindinčią ateitį reikia matyti savo subjektyvumo panaikinime, nugrimzdime į objektų pasaulį, į jo užbaigtą, visagalę logiką. Reikia tapti tokiomis klusniomis uždaros daiktų tvarkos marionetėmis, kad galima būtų atsikratyti visų antropomorfizmo atgyvenų, savo tikslų, valios ir panašių dalykų savitumo, kad galima būtų susiliesti su fatališku Pasaulio Tvarkos žengimu.

Todėl objektyvizmo šūkis yra toks: *Tegu pasaulis, koks jis yra, pats keičia save taip, kaip jam reikia keistis, tame tarpe ir mūsų klusnaus, vykdytojiško aktyvumo pagalba!* Tegu pasaulio aiškinimas padeda mums ištikimiau tarnauti jam ir greičiau rauti iš savęs subjektyvumą! *Padėkime fatališkam pasaulio keitimuisi įveikti mus kaip subjektus!*

* * *

Subjektyvizmas ydingas tuo, kad subjekto pasaulį jis bando įtvirtinti, trypdamas kojomis, kaip pasakytų G. Hegelis, visokio žmogiškumo šaknis. Jis nesupranta žmogaus substancialumo paveldinamojo šaltinio, neįžiūri žmogaus, *kaip subjekto*, veikloje *objektyviosios* logikos, kuri yra imanentiška žmogiškai, nesudaiktintai (nereifikuoti) tikrovei ir kuri egzistuoja, nepaisant sudaiktinimo (reifikacijos). Subjektyvizmas nepažįsta tokios objektyvios logikos, pagal kurią žmogus įtvirtina save, kurdamas savo daiktinį kultūros pasaulį, ir savo esminių galių (aktyvių kūrybinių sugebėjimų) ugdymą daro savitiksiu.

Objektyvizmas ydingas tuo, kad jis, nors ir remiasi visu tuo, kas sudaro subjekto vystymosi bei kūrybiškumo šaltinį, bet objektyviausias apibrėžtis ima tik specifiškai pakeista, sudaiktinta, subjektui priešiška ir besubjektyviškumą diktuojančia jų forma. *Objektyviają* logiką jis laiko tik antisubjektyvia, *vienų objektų* logika.

Tikra **dialektika** prasideda ten ir tada, kur ir kada imama tirti ne tik objektyvioji objektų logika, bet *ir objektyvloji paties subjekto* — kultūrinio-istorinio subjekto — *logika*. Dialektika neegzistuoja „dviejų“ dialektikų pavidalu: viena — objektams, kita — subjektams. Pačia savo esme ji yra substancialumo tapimo dialektika. Ji yra abipusio *atvirumo* (pasaulio — žmogui ir žmogaus — pasauliui) logika, *substancijos ir subjekto dialektika*. Žmogus pats tampa vis labiau substancialus, įsisavindamas gamtą ir kultūrinę-istorinę kūrybą, t. y. sukurdamas iš principo naujas

galimybės. Dialektika — tai žmogaus veiklos logika, žmogaus, atsisveikinusių su tuo socialiniu infantilizmu, kuris *arba* yra reikalingas Vedžiotjo-Absoliuto, nepajudinamos, viską garantuojančios Pasaulio Tvarkos, *arba* šoka kaprizingai, isteriškai maištauti prieš objektyvias savo paties, kaip subjekto ir asmenybės, vystymosi sąlygas, prieš *kūrybą* kaip savo specifinių žmogiškų jėgų istorišką-laiipsnišką pažangą. Dialektika yra kovos dėl „tikrosios laisvės karalystės“, dėl komunizmo, logika.

Taigi dialektikoje substancijos problema keliama visai ne kaip orientuojanti į „besubjektinę“ ontologiją, kuri pretenduoja surasti filosofijos *pradą* nepriklausomai nuo besiformuojančių kultūrinio-istorinio subjekto galimybių, t. y. nepriklausomai nuo daiktinės žmogaus veiklos. Objektyvias žmogaus veiklos prielaidas teisingai galima suprasti tik tada, kai į jas žiūrima kaip į tą objektyvią logiką, kurią ta veikla daro savą tiek, kiek ją kūrybiškai formuoja toliau istorijos procese, laisvės tapse. Nėra jokios kartą visiems laikams užbaigtos, nustatytos ir uždaros Pasaulio Tvarkos, nėra absoliutaus ir iš anksto duoto substancinio prado. Pats *substancialumas* yra heraklitiška tėkmė, jo tapimo *subjektu dialektinis procesas*, naujų galimybių — laisvės galimybių — kūrimo procesas. Nėra substancijos, iš anksto turinčios visas tas subjekto ypatybes, kurias istoriškai išugdo savyje žmogus, kovodamas dėl savo žmogiškumo sužmoginamame pasaulyje. Žmonės patys yra gamtos paveldėtojai ir įsisavintojai, kultūros kūrėjai, patys — savo istorinės dramos autoriai*.

Šitai traktuojamas substancialumas gali būti principu, atitinkančiu reikalavimą, kurį suformulavo savo filosofiniame testamente V. Leninas.

* Plačiau apie žmogaus veiklą, kaip marksistines filosofijos pagrindą, žr. kitus šio autoriaus straipsnius: *Деятельная сущность человека как философский принцип*.— «Человек в социалистическом и буржуазном обществе (Симпозиум: доклады и сообщения)», М., 1966; *Общественно-историческая, деятельная сущность человека*.— «Вопросы философии», 1967, № 3; *Творчество и рациональность (к определению понятия человека)*.— «Человек, творчество, наука (Философские проблемы)», М., 1967; «Капитал» как философское произведение. — «Капитал» Маркса, философия и современность», М., 1968; *Primäre und sekundäre Figuren im Entfremdungsprozess nach Marx*. — «Karl Marx und die moderne Philosophie», М., 1968 (Tas pat anglų kalba. — «Karl Marx and Modern Philosophy», М., 1968); *Деятельность сущность человека как философский принцип*. — «Проблема человека в современной философии», М., 1969; *Методологические аспекты формирования целостной личности*. — «Доклады АПН РСФСР», 1962, № 1, 2; *Отношение к труду как первой потребности жизни — важнейшая черта человека коммунистического общества*. — «Философские науки», 1963, № 1; *Активный характер воспитания (по К. Марксу и Ф. Энгельсу)*. — «Новые исследования в педагогических науках», V, М., 1965; *Воспитание и образование (по К. Марксу и Ф. Энгельсу)*. — «Новые исследования в педагогических науках», VI, М., 1966; *Современные проблемы воспитания в свете ленинских идей*. — «Воспитание школьников», 1967, № 2 (Tas pat. — «Наука убеждать». М., 1967); *Гуманизм Марксовых принципов коммунистического воспитания*. — «Воспитание школьников», 1968, № 4, 5; *Задачи воспитания нового человека*. — «Ленинизм и диалектика общественного развития», М., 1970. Be to, žr. atitinkamus jo straipsnius „Filosofijos enciklopedijoje“. — *Red.*